

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Kutsal Zaman Öznel Refahı Etkiliyor Mu?

Dünya Değerler Araştırması 6. Dalgasından Türkiye İçin Kanıtlar

Does Sacred Time Affect Subjective Well-Being?

Evidence for Türkiye from The 6th Wave of The World Values Survey

Selim Yılmaz

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı,

İstanbul / Türkiye

yilmazselim@live.com / <https://orcid.org/0009-0007-0175-9712>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 24/08/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/11/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Yılmaz, Selim. “Kutsal Zaman Öznel Refahı Etkiliyor Mu?

Dünya Değerler Araştırması 6. Dalgasından Türkiye İçin Kanıtlar”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 30-62.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de kutsal zamanın öznel refah üzerindeki etkisini araştırmaktır. Dünya Değerler Araştırması'nın (World Values Survey) altıncı dalgası Türkiye'de Haziran-2011 ile Ağustos-2011 tarihleri arasında, Hicri 1432 Ramazan'ı da kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu özelliği ile Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalgası, kutsal zaman ile kutsal zaman öncesini karşılaştırma imkânı sağlayan bir veri kaynağı hüviyetindedir. Bu karşılaştırmaya dahil edilen kişiler; *Dinin hayatımızdaki önemi nedir?* sorusuna “çok önemli” ve “oldukça önemli” cevabı verenler, *İbadetbaneye gidip gitmediğinize bakmaksızın kendinizi dindar bir kişi olarak mı görürsünüz?* sorusuna “evet” cevabını verenler ile *Bir dine bağlı mısınız? (evet ise) hangi dine?* sorusuna “Müslüman” cevabını verenlerden oluşmuştur. Kıyaslamaya dahil edilen bu kişiler kutsal zamanın tabii muhatabı olarak değerlendirilmiş, öznel refah düzeyleri ise mutluluğu ölçen *Genel olarak mutlu olup olmadığınızı söyler misiniz? Şu şıklardan hangisi sizin mutluluk durumunuzu en iyi şekilde tarif ediyor?* (Çok mutluyum, Oldukça/Biraz mutluyum, Pek mutlu değilim, Hiç mutlu değilim) sorusu ile yaşam memnuniyetlerini ölçen *Genel olarak bugünlerde hayatımızdan ne kadar memnunsunuz? Çok memnun hissediyorsanız '10', hiç memnun değilseniz '1' olmak üzere bir puanlama yapınız* şeklindeki toplam iki soru üzerinden hesaplanmıştır. Toplam 11 hipotez oluşturulmuş ve önce kategorik bir ayırım yapılmadan tüm örneklem için, daha sonra da erkek-kadın, evli-evli olmayan, ücretli çalışan-çalışmayan ayırımına göre test edilmiştir. Ücretli çalışan kadınların kutsal zaman diliminde kutsal zaman öncesine göre daha mutsuz oldukları ve yaşam memnuniyetlerinin daha düşük olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Zaman, Ramazan Ayı, Öznel Refah, Mutluluk, Yaşam Memnuniyeti.

Abstract

The aim of this study is to investigate the impact of sacred time on subjective well-being in Turkey. The sixth wave of the World Values Survey was conducted in Turkey between June-2011 and August-2011, including Ramadan 1432 Hijri 1432. With this feature, the sixth wave of the World Values Survey is a data source that provides the opportunity to compare the sacred time with the pre-sacred time. The people included in this comparison were those who answered the following: "very important" and "quite important" to the question how important is religion in your life? "yes" to the question do you consider yourself a religious person regardless of whether you go to a place of worship or not?, "Muslim" to the question do you belong to a religion (if yes, which religion)? These people included in the comparison were considered as natural interlocutors of the sacred time and their subjective well-being levels were measured with the following two questions, the happiness question [*Would you say whether you are happy in general? Which of the following options best describes your state of happiness? (I am very happy, quite/somewhat happy, not very happy, not at all happy)*] and the life satisfaction question [*In general, how satisfied are you with your life these days? If you feel very satisfied, give a score of '10'; if you feel not satisfied at all, give a score of '1'*]. A total of 11 hypotheses were formulated and tested first for the whole sample without making a categorical distinction, and then according to male-female, married-single, paid-employed-unemployed. It was found that wage-earning women were more unhappy and had lower life satisfaction during the sacred time period than before the sacred time period.

Key Words: Sacred Time, Month of Ramadan, Subjective Well-being, Happiness, Life Satisfaction.

Giriş

Refahı sadece gelir üzerinden ölçmek bizi ne kadar doğru bir cevaba ulaştırır? Ya da belirli bir döneme göre daha fazla gelire sahip olmak refahımızın arttığına yönelik yeterli bir delil midir?

Ronald Reagan 1980'de kendisini dinleyen kitleye “Bugün, dört yıl öncesine göre daha iyi durumda mısınız?” şeklinde bir soru yöneltmiş ve dinleyicilerin genelinden “hayır” yanıtını almıştı. Oysa ki 1980'de Amerikan halkı, 1976'ya göre %7,6 oranında daha fazla harcanabilir gelire sahipti¹.

¹ Lars Orsberg - Andrew Sharpe, *Comparisons of Trends in GDP and Economic Well-being – The Impact of Social Capital* (Canada: Human Resources Development Canada and OECD, 2001), 2.

Türkiye’de 2018’de gerçekleştirilen Dünya Değerler Araştırması kapsamında sorulan “... hayat standardınızı, ana-babanızın yaklaşık sizin yaşınızdayken hayat standartlarıyla karşılaştıracak olursanız, sizin durumunuz onların durumuna göre nasıl?” sorusuna ankete katılanların sadece %45,1’i “daha iyi” cevabı vermişti². Ancak Türkiye’de kişi başına düşen milli gelire 1960’tan 2020’ye yirmişer yıllık periyotlarla bakıldığında (1960: 509 \$, 1980: 1564 \$, 2000: 4337 \$, 2020: 8536 \$) artış eğiliminde olduğu açıkça görülmektedir³.

Yukarıdaki örneklerle, ekonomik performans ve toplumsal gelişim bağlamında bir gösterge olarak sadece gayrisafi yurtiçi hasılayı ele almanın eksikliği ve yetersizliği vurgulanmaya çalışılmıştır. Benzer bir amaç güden Stiglitz, Sen ve Fitoussi, “*Kaynaklar üzerindeki hakimiyet, insan refahını değerlendirmek için yeterli bir ölçüt müdür?*” şeklinde ortaya attıkları soruya, insanların refahını belirleyen temel unsur parasal kaynaklardan ziyade yaşam koşullarının ve faaliyetlerinin yönleridir cevabını vermişlerdir. Onlara göre; insanların kaynaklar üzerindeki hakimiyeti insanların ne kadar varlıklı olduklarının temel kanıtı olabilir ancak her insan farklı özelliklere sahiptir ve insanların geliri ve serveti gerçek refaha dönüştürmek için farklı kapasitelere sahip olduğu göz ardı edilmektedir⁴.

Günümüzde üretim ve ulaşım teknolojilerinin geldiği aşama göz önüne alındığında özellikle modern toplumların temel ve basit ihtiyaçlardan ziyade yaşamı; daha iyi, daha keyifli, daha anlamlı, daha ilgi çekici ve daha tatmin edici bir şekilde sürdürmeye odaklandığı göze çarpmaktadır. Nitekim Diener & Oishi’nin aktardığına göre insanlar, yaşam amacı olarak mutluluğu ve tatmini paranın önüne koymaktadır⁵.

Önceleri daha çok felsefenin ve psikolojinin ilgi alanında yer alan mutluluk olgusunun 1974’te Easterlin’in “Does economic growth improve the human lot?” (Ekonomik büyüme insanın talihini iyileştirir mi?) ve 1976’da Scitovsky’nin “The Joyless Economy” (Mutsuz Ekonomi) isimli çalışmalarıyla beraber ekonomi bilimi içerisinde de kendisine kesin olarak yer bulduğu ve 1990’ların sonunda ise artık “mutluluk ekonomisi” adıyla ayrı bir ekonomi dalı olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir⁶. Bu iddiayı destekler mahiyette bir istatistik olarak ise veri tabanlarına bakıldığında; Econlit’te herhangi bir yılda başlığında veya özetinde mutluluktan, yaşam doyumundan veya öznel iyi

² World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014.

³ World Bank (WB), GDP, Türkiye Verisi.

⁴ Joseph E. Stiglitz – Amartya Sen – Jean-Paul Fitoussi, *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* (Paris: European Commission, 2009), 143-144.

⁵ Ed Diener – Martin E. P. Seligman, “Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being”, *Psychological Science in the Public Interest* 5/1 (2004), 2.

⁶ Pugno Maurizio, *On the Foundations of Happiness in Economics: Reinterpreting Tibor Scitovsky*, (London and New York: Routledge, 2016), 19.

oluştan bahseden yayınlanmış makalelerin sayısı 1986-1990 arasında 3 iken 2011'de 146'ya yükseldiği, Google Akademik'te ise 2011 yılı için metnin bir yerinde mutluluk ve ekonomi terimlerini içeren 20.000'den fazla makale listelendiği görülmektedir⁷. Bu doğrultuda 2012- Haziran 2023 arası dönem için Google Akademik üzerinde mutluluk ve ekonomi kelimeleri aynı anda aratıldığında ise 122.000'den fazla çalışma olduğu görülmektedir. Bu veriler de göstermektedir ki ekonomi bilimi içerisinde mutluluk araştırmaları artan bir hızda kendisine yer bulmaktadır.

Seligman, bu çalışmanın da bağımlı değişken olarak odaklandığı mutluluk olgusunun; haz, bağlılık ve anlam olmak üzere üç temel duyguyla şekillendiğini söyler. Seligman'a göre haz; mutluluğun neşeli kısmına, bağlılık; aile, iş vs. gibi ilişkilerine olan ilgiye, anlam ise hedeflere giden yoldaki kişisel özelliklere karşılık gelmektedir⁸. Bu tanımdan hareketle mutluluğun bir yönünün kişinin iç dünyasıyla diğer yönünün ise yaşadığı toplumla ilişkili/etkileşimli olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle yaratılışı gereği bir toplum içerisinde yaşayan ve içinde yaşadığı toplumdan az ya da çok etkilenen insanın mutluluğunu, dahil olduğu toplumdan azade düşünmenin meseleyi eksik bir şekilde ele almakla sonuçlanacağı aşikardır.

Oldukça popüler bir kavram olan mutluluğun psikolojik bir terim olarak ifadesi öznel refahtır. Mutluluk kavramı birçok anlama sahip olduğu için öznel refah terimi daha net ve anlaşılır bir kavrayış sunmaktadır. Öznel refah mutlulukla beraber bilişsel bir yargı olarak yaşam memnuniyetini de kapsayacak şekilde insanların kendi yaşamlarına ilişkin değerlendirmelerini ifade eden bir terimdir. Örneğin bir kişi hayatının tatmin edici olduğunu ve sıklıkla hoş ve güzel duygular yaşadığını bildirdiğinde aslında o kişi yüksek bir öznel refah da bildirmiş olmaktadır. Mutluluk hissini ve bilişsel bir yargı olarak yaşam memnuniyeti etkileyebilecek faktörler olarak yaş ve evlilik gibi demografik değişkenler, kişinin eşinin ölmesi ya da bir çocuğunun olması gibi yaşam olayları, öznel refahı güvenilir bir şekilde öngörürken, eğitim ve zekâ gibi diğer faktörler öngörmemektedir. Bununla birlikte öznel refahın en önemli ilişki içinde olduğu faktör kişiliktir⁹. Bu doğrultuda denilebilir ki bir dine ve dolayısıyla o dinin gereklerine olan inanç ve teslimiyet de yaşamın bir gerçekliği olarak şüphesiz kişiliğin özüne işleyen bir faktördür.

---

⁷ Alois Stutzer – Bruno S. Frey, “Recent developments in the economics of happiness: A selective overview”, *Institute for the Study of Labor Discussion Papers* 7078 (2012), 1.

⁸ Murat Şeker, “Mutluluk Ekonomisi”, *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 39 (2009), 118-119.

⁹ Ed Diener, Subjective Well-Being and Personality, *Advanced Personality*, ed. David F. Barone vd. (New York: Plenum Press, 1998), 311-314.

Bu noktada dinlerin mutluluk üzerinde etkilerini araştıran çalışmalar önem kazanmaktadır. Bu kapsamda mutluluk üzerinde dinlerin etkisini araştıran Hristiyanlık için 35, İslam için 31, Yahudilik için 4, Hinduizm için 3 ve Budizm için 2 olmak üzere toplam 75 çalışmayı inceleyen Rizvi ve Hossain, dindarlık ile mutluluk arasında herhangi bir anlamlılık bulamayan anketlerin sayıca çok az olduğunu ve ayrıca, dindarlık ve mutluluk arasında negatif bir ilişki olduğunu gösteren herhangi bir raporun olmadığını aktarmaktadır. Çalışmaların çoğunda din ile mutluluğu kontrol eden faktörler arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüş ve bu hususun temelinde ise birlik olma duygusu, karşılıklı olarak ilgilenilme, güvenlik duygusu, kutsanmış ve minnettar hissetme ve içsel huzur duygusu gibi faktörler yer aldığını belirtmişlerdir¹⁰.

Din nedir? sorusunu, dinin dünyevi olana karşı kutsal olanın kavranmasıdır şeklinde cevaplayan din tarihçisi Söderblom, kutsallık, dindeki en büyük kelimedir; Tanrı kavramından bile daha önemlidir. Gerçek din, kesin bir tanrı kavramı olmadan var olabilir, ancak kutsal ve dünyevi arasında bir ayrım olmaksızın gerçek bir din yoktur görüşündedir¹¹.

Tüm dinlerde belirli zaman dilimlerine diğer zamanlardan daha farklı ve/veya daha önemli yaklaşımıştır. Örneğin; Yahudilerin fışh ve çardak günlerine Eski Ahit'te, Müslümanların Ramazan ayı ve Kadir gecesine ise Kuran'da kutsiyet atfedilmiştir¹². Çalışmanın bağımsız değişken olarak değerlendirdiği ve öznel refah üzerinde etkisinin olup olmadığını araştırdığı kutsal bir zaman olarak Ramazan ayı da içerdiği pratiklerle; günlük alelade işlerden toplumsal etkileşimlere kadar birçok alanda etkili bir fonksiyona sahiptir. Okumuş'a göre Ramazan Ayı'nın diğer zamanlardan daha değerli olduğunun belirtilmesi *toplumsal bir zaman* olmasına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle İslam dini belirli bir zamana kutsallık atfederek toplumu belirli inanç, ibadet ve değerler etrafında inşa etmektedir¹³. Böyle olunca da toplumsal bir zaman olarak Ramazan ayında gündelik hayatın diğer zamanlara göre farklı bir mana derinliğine sahip olması doğal bir durum olarak belirlemektedir.

1. Teorik Arka Plan ve Literatür

Kutsal zamanı diğer zamanlardan ayıran hem zahiri hem de batını özellikler mevcuttur. İnsanın ruh kökünü kolayca yakalayan bu hüviyetteki zaman dilimlerinde insanın diğer zaman dilimlerine göre farklı hissetmesi ve davranması beklenen ve tabii bir neticedir. Kutsal zamanın sürekli

¹⁰ Mohd Ahsan Kabir Rizvi – Mohammad Zakir Hossain, "Relationship Between Religious Belief and Happiness: A Systematic Literature Review", *J Relig Health* 56 (2017), 1573.

¹¹ Eric J. Sharpe, "Nathan Söderblom and the Study of Religion", *Religious Studies* 4/2 (1969), 271.

¹² İlbey Dölek, "Kutsal Bir Zaman Dilimi Olarak Noel Ritüelinin Kutlama Gelenekleri "Alman Ruteryanlar Örneği"", *Turkish Studies* 9/10 (2014), 373.

¹³ Ejder Okumuş, "Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 126.

tekrar eden, yenilenen ve önemi azalmayan niteliği ve buna bağlı bireysel ve toplumsal değişimler Durkheim'den bu yana tartışılmaktadır.

Durkheim'a göre önemlerinden bağımsız olarak her türlü dini tören ya da ibadet belirli bir grubu harekete geçirmektedir. Dolayısıyla her türlü dini tören ya da ritüelin ilk işlevi insanları bir araya getirmek ve bu yolla insanları birbirlerine yakın kılmaktır. Birbirlerine yaklaşan insanların düşünce yapıları değişir ve alelade bir zamana göre daha farklı bir bilinç noktasına ulaşır. Rutin bir günde bir insanın dikkati genellikle faydacı ve şahsi meşguliyetlerle doluyken kutsal bir zaman diliminde bu durum aksi yönde değişmektedir. Rutin bir zamandan kutsal bir zaman geçişle birlikte ekonomik faaliyetin katalizörü özel çıkardan sosyal duygulara doğru değişmektedir. Dini açıdan önemli zamanlarda insanlar, dışlarında yeniden doğan bir şey olduğunu, yeniden canlanan güçlerin ve yeniden uyanan bir yaşamın olduğunu hissettiklerinde bu duruma tamamen inanırlar ki bu yeniden doğuş ya da farklı hissetme hali hiçbir şekilde hayali değildir ve bundan hem toplum hem de bireylerin kendileri faydalanır. Çünkü her birinin kendi içinde taşıdığı toplumsal bir varlığın kıvılcımı, bu toplu yenilenmeye zorunlu olarak katılır. Bireysel ruh da hayatının geldiği kaynağa yeniden daldırılarak yenilenir; sonuç olarak kendini daha güçlü ve tam anlamıyla kendi iradesine hâkim diğer bir deyişle kendi kendisinin efendisi ve fiziksel gerekliliklere daha az bağımlı hisseder bir yapıya bürünür¹⁴.

Durkheim'ın dini ritüellerin bireysel ve toplumsal etkilerini vurguladığı bu düşüncelerine Eliade ise dindar insanın iki farklı zaman diliminde yaşadığına yönelik tespitleriyle katkıda bulunmuştur. Eliade'ye göre dindar insan iki tür zamanda yaşar; bunlardan ilki ve daha önemlisi kutsal zamandır ve bu zaman döngüsel bir zamanın paradoksal yönü altında görünür, tersine çevrilebilir ve geri alınabilir, ayınlar aracılığıyla periyodik olarak yeniden bütünleştirilen bir tür ebedi mitsel şimdiki zamana karşılık gelir. Zamana ilişkin bu tutum, dindar insanı dindar olmayandan ayırmaya yeterlidir; ilki, yalnızca modern terimlerle tarihsel bir şimdiki zaman denen şeyde yaşamayı reddediyor; diğer bir deyişle sonsuzluğa benzetilebilecek kutsal bir zamanı yeniden kazanmaya çalışır¹⁵.

Eliade'nin deyişiyle ebedi ve mitsel bir yapıda olan “*Kutsal Zaman*”a İslamiyet açısından en iyi örnek şüphesiz ki Ramazan Ayı'dır. Şaban ayından sonra Şevval ayından önce gelen Ramazan ayı Hicri Takvim'in dokuzuncu ayıdır ve Kur'an-ı Kerim'in ilk kez inmeye başladığı bu ay oruç ayı

---

¹⁴ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, çev. J. W. Swat, (London: George Allen & Unwin Ltd., 1915), 348.

¹⁵ Mircea Eliade, *The Sacred & The Profane: The Nature of Religion*, çev. W. R. Trask, (New York: Harvest Book, 1956), 70.

olarak da adlandırılmaktadır. Toplumların kendilerine has sosyal ve kültürel özellikleriyle beraber düşünüldüğünde Ramazan ayının her ülkede farklı bir iklimde yaşanması pek tabiidir. Türkiye için bakıldığında ise Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'in deyişiyle adeta İstanbul merkezli bir "Ramazan Medeniyeti" inşa edilmiştir. Ramazan ayının diğer zamanlardan farkına ve önemine yönelik Ünver'in tespitleri şu şekildedir:

"Milletler şunu unutmamalı ki, İslamiyet'i müslüman olan Türkler bedii bir şekle sokmuşlar ve Ramazan ayında mahya, temizlik, rabitalik, ahlak tasfiyesi, günah ve zararlı şeylerden çekinme, yerinde eğlenebilme, dinlenebilme, cömerdlik ve herkesi düşünmek terbiyesini bir araya getirerek, bir Ramazan Medeniyeti vücuda getirmiş ve bunu İstanbul'da teksif etmişlerdir." "... Ramazan, Müslüman Türklerin en mübarek ayı olmuştur. Onu beklemek bir saadettir. İçinde olmak her gün azalıyor diye üzüntülü saadetle başbaşa kalmaktır"¹⁶.

Ünver'in Ramazan ayının önemine, toplumsal ve kültürel açıdan ifade ettiklerine ve günlük pratikleri değiştiren yapısına ilişkin tespitleri esasında Durkheim'ın ve Eliade'nin çizdiği çerçeveye oturur. Bir yerde kutsal bir zaman yaşanıyorsa artık o yerin günlük pratikleri, bakış açıları bu zamanla uyumlu bir noktaya gelmekte ve o yerin iklimi/ruhu kutsal zamanın gerekleriyle şekillenmektedir.

Yukarıda vurgulandığı üzere kutsal zamanın insan davranışları üzerinde etkisi kişiyi, aileyi ve tüm toplumu etkiler bir kuvvettedir. İşte bu etkinin araştırılması ve kanıtlanması yönündeki çalışmalar, google akademik üzerinde yapılan aramalarda da görüleceği üzere, özellikle Ramazan ayı bağlamında son yirmi yılda ciddi şekilde artmıştır. Ramazan ayının etkilerini araştıran çalışmalar; sağlık, ekonomi ve mutluluk başlıkları altında tasnif edilebilmektedir.

Ramazan ayının sağlık üzerindeki etkilerini konu alan çalışmaların oruç ibadeti merkezli olarak; beslenme değişiklikleri, böbrek hastalıkları, hamilelik ve cenin sağlığı, iltihaplanma, spor ve sporcu sağlığı, gözün yapısı ve işlevleri, bağırsak ve karaciğer hastalıkları, diyabet, solunum ve astım yönetimi, cilt, iskelet ve kan hastalıkları, endokrin ve metabolik durumlar, uyku düzeni ve kalitesi, nörolojik bozukluklar gibi konular altında yoğunlaştığı görülmektedir¹⁷.

Ramazan ayının ekonomik etkileri bağlamındaki çalışmaların ise yatırımcı ve tüketici davranışındaki muhtemel etkilerin piyasa üzerindeki sonuçları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.

Husain (1998), Ocak 1989 ile Aralık 1993 arasında Pakistan Karaiçi Borsası'ndaki seçilmiş 36 hisse senedinin fiyatları ve 8 sektöre ait endeksler üzerinden yaptığı çalışmasında Ramazan ayının

¹⁶ A. Süheyl Ünver, "Ramazan Medeniyeti", *Tohum Dergisi* 30 (1967), 3.

¹⁷ Khawla F. Ali vd., "Ramadan Fasting in Health and Disease: A Narrative Review", *Ibnosina Journal of Medicine and Biomedical Sciences* 12 (2019), 241-253.

piyasadaki ortalama getiriyi önemli ölçüde etkilemediğine ancak hisse senedi getirilerindeki oynaklığın düştüğüne ilişkin güçlü kanıtlara ulaşmıştır¹⁸.

Husain'in (1998) aksine Bialkowski vd. (2012) ise çoğunluğu Müslüman olan 14 ülkeye ait 1989-2007 arasındaki günlük hisse senedi verilerini kullanarak yaptıkları analizde, aralarında Pakistan'ın da olduğu 11 ülkede Ramazan ayında hisse senedi getirilerinin yılın diğer zamanına göre önemli ölçüde daha yüksek olduğu ve yine diğer zamana göre daha az oynaklık yaşandığı sonucuna ulaşmışlardır¹⁹.

Küçüksille ve Özmutaf (2015), Borsa İstanbul'un 1988-2014 dönemine ait günlük verileri kullanarak yaptıkları analizler neticesinde Ramazan ayı etkisinin olmadığı tespitine ulaşmışlardır²⁰.

Tüketici davranışındaki değişimi Mersin ili özelinde ölçen çalışmalarında Aktaş ve Yılmaz (2012), Ramazan ayında gıda mallarına yönelik harcamaların genel olarak %10 arttığını ve oruç tutanlarda bu artışın %14, tutmayanlarda ise %2'de kaldığını tespit etmişlerdir²¹.

Üretim ve enflasyon üzerindeki Ramazan etkisini Türkiye özelinde araştıran Eyerci, Toprak ve Demir (2021), ortalama TÜFE'nin Ramazan ayında en yüksek artışa ulaşmakla beraber bu sonucun diğer aylarla kıyaslandığında anlamlı olmadığını ancak Ramazan ayının süt ve et fiyatları üzerindeki etkisinin yüksek olduğunu, üretim noktasında ise Sanayi Üretim Endeksi'nin alt endeksleri olan imalat ve madencilik faaliyetlerinin Ramazan ayında önemli ölçüde azaldığını, elektrik, gaz ve iklimlendirme endeksi üzerinde ise Ramazan etkisinin bulunmadığını aktarmaktadırlar²².

Kripto para piyasalarındaki 2021 Ramazan Ayı etkisini altı kripto para üzerinde araştıran Lopez-Martin (2022), Ethereum, Ripple, Stellar, Bitcoin ve BinanceCoin getirilerinin Ramazan ayında daha verimli gerçekleştiğini ancak Litecoin üzerinde herhangi bir etkinin olmadığını belirtmiş ve ayrıca kripto para piyasalarındaki oynaklık üzerinde Ramazan ayı etkisinin olmadığını bildirmiştir²³.

---

¹⁸ Fazal Husain, "A Seasonality in the Pakistani Equity Market: The Ramadhan Effect", *The Pakistan Development Review* 37/1 (1998), 79.

¹⁹ Jędrzej Bialkowski vd., "Fast profits: Investor sentiment and stock returns during Ramadan", *Journal of Banking & Finance* 36 (2012), 838.

²⁰ Engin Küçüksille – Nezih Metin Özmutaf, "Is There Ramadan Effect in Turkish Stock Market?" *International Journal of Alanya Faculty of Business* 7/3 (2015), 109.

²¹ Erkan Aktaş – İlkay Yılmaz, "Mersin'de Ramazan Ayının gıda Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31/2 (2012), 188.

²² Cem Eyerci vd., "Ramadan Effect on Prices and Production: Case of Turkey", *Statistika* 101/2 (2021), 164-169.

²³ Carmen Lopez-Martin, "Ramadan effect in the cryptocurrency markets", *Review of Behavioral Finance* 14/4 (2022), 508.

Ramazan ayının etkilerini mutluluk, yaşam doyumu, esenlik ve öznel refah perspektifinden araştıran çalışmalardan oluşan literatür ise sağlık ve piyasa merkezli literatüre göre daha sınırlıdır.

Abadi vd. (2012) manevi zeka ve mutluluk seviyeleri üzerindeki muhtemel Ramazan ayı etkisini tespit edebilmek için Tahran'daki bir cami cemaati ile resmi bir kurum çalışanlarından oluşan 240 kişilik grubu (120 erkek 120 kadın) Ramazan ayında oruç tutan (80 kişi), dini bir nedenle oruç tutamayan (80 kişi) ve herhangi bir dini gerekçesi olmaksızın oruç tutmayan (80 kişi) şeklinde üç alt gruba ayırmış ve tüm grupları cinsiyet, eğitim ve iş durumu açısından benzeştirmiştir. Manevi zekayı, dini ve manevi konu ve kaynakları kullanmak için bir dizi yetenek olarak ele alan bu çalışma sonucunda oruç tutan grubun hem ruhsal zekası hem de mutluluk seviyeleri diğer iki gruba göre daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca mazeretli olarak oruç tutmayan grubun mutluluk ve ruhsal zeka seviyesi mazeretsiz oruç tutmayan gruba göre daha yüksektir²⁴.

Mousavi vd. (2015), İran'ın Kirmanşah şehrinde rastgele seçilen ve en az 21 gün oruç tutan 13 erkek 97 kadından oluşan toplam 110 kişilik grup üzerinde mutluluk anketleri (MUNSH) Ramazan ayından 1-2 hafta öncesinde ve Ramazan ayından 1-2 hafta sonrasında uygulamışlardır. Analizler, oruç tutmanın mutluluk üzerinde anlamlı ve olumlu sonuçları olduğunu göstermektedir²⁵.

Campante & Yanagizawa-Drott (2015), Bangladeş, Endonezya ve Türkiye'deki günlük ortalama oruç tutma saatlerini esas alan çalışmalarında daha uzun Ramazan orucunun Müslüman ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde sağlam, istatistiksel olarak anlamlı ve niceliksel olarak önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. İkincisi olarak, daha uzun Ramazan orucu, Müslümanlar tarafından bildirilen öznel iyi oluş (öznel refah) üzerinde güçlü, istatistiksel olarak anlamlı ve niceliksel olarak önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir²⁶. Bu sonuçları değerlendiren Campante & Yanagizawa-Drott şu çarpıcı bir tespitte bulunmuşlardır: "... *kanitlarımız Müslümanların daha fakir olmalarına rağmen daha mutlu olduklarını gösteriyor*"²⁷ Bu çarpıcı tespitinin Eliade'nin yukarıda zikredilen dindar insan iki farklı zaman diliminde yaşar tespitiyle örtüştüğü görülmektedir.

²⁴ Mehdi Zare Bahram Abadi vd., "The Effect of Islamic Fasting in Quran on Spiritual Intelligence And Happiness of Fasting Persons", *Quran Medicine* 1/3 (2012), 69-70.

²⁵ Seyed Ali Mousavi vd., "The Effects of Fasting on the Level of Happiness in the General Population of Kermanshah, Iran" *Journal of Fasting and Health* 3/1 (2015), 32-33.

²⁶ Filipe Campante – David Yanagizawa-Drott, "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan", *Quarterly Journal Of Economics* 130/2 (2015), 633-637.

²⁷ Campante – Yanagizawa-Drott, "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan", 642.

Uğur (2018), Ramazan ayının bireylere mutluluk getirip getirmediğini incelemek için Ankara Hacı Bayram Camii merkezli 154 kadın 133 erkek toplam 287 kişi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasını, ilk dalgası Ramazan ayından 3 gün önce, sonraki 3 dalgasını Ramazan ayının her cuma günü ve son dalga ise Ramazan Bayramı'ndan 2 hafta sonra olmak üzere 5 dalga şeklinde uygulamıştır. Her kişiyle bir kez görüşme yapılan bu çalışma sonucunda katılanların (oruç tutup tutmama durumları göz önünde bulundurularak) Ramazan ayında istatistiksel olarak diğer ölçülen zamanlara göre anlamlı ölçüde daha yüksek mutluluk ve yaşam doyumu bildirdiklerini aktarmıştır²⁸.

Mehmood vd. (2023), Hindistan ve Pakistan merkezli yarım asırlık bir zamana ait yaklaşık yarım milyon dava ve 10.000 yargıç üzerinde yaptıkları analizlerde Ramazan orucunun cezai hükümler üzerindeki etkilerini tahmin etmişlerdir. Rastgele vaka ataması ve dışsal varyasyon kullandıkları çalışmada oruç tutma yoğunluğu arttıkça Müslüman yargıçların beraat oranlarını arttığını, temyiz ve bozma oranlarının ise düştüğünü bulmuşlardır. Ramazan orucunun daha hoşgörülü kararlara yol açtığını vurgulayan Mehmood vd., Pakistan'da yargıçların bir saat daha oruç tutmasının beraat kararı verme olasılığının yüzde 4 daha fazla olmasıyla ilişkilendirilirken, Hindistan'da bir saat daha oruç tutmanın ise beraat kararıyla olasılığının yüzde 7 daha fazla olmasıyla ilişkilendirmişlerdir²⁹.

Brooke vd. (2022), kutsal zamanın etkisini cuma günü ve özellikle cuma namazı etkisi üzerinden araştırdıkları ve Cezayir, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Fas, Filistin, Sudan, Tunus ve Yemen ülke verilerine dayandırdıkları çalışmalarında, toplulukça yapılan bir ibadet olan cuma namazına katılanların katılmayanlara oranla daha yüksek düzeyde sosyal ve siyasi konularda hoşgörüsüzlük seviyesi bildirdiklerini aktarmaktadırlar³⁰.

2. Yöntem

Sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan ve bu çalışmadaki verilerin de üretildiği likert tipi ölçeklerin; sıralama düzeyinde mi yoksa eşit aralıklı ölçüm düzeyinde mi olduğu meselesi üzerinde bir mutabakat bulunmamaktadır. Esasında Harvard psikoloğu Stevens'in (1946) ölçüm düzeyleri ile istatistiksel analiz arasındaki bağlantılara ilişkin görüşlerinden bu yana, sıra düzeyindeki değişkenler için geleneksel tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistiklerin kullanımına ilişkin süregelen bir tartışmanın

---

²⁸ Zeynep Burcu Uğur, "Does Ramadan Affect Happiness? Evidence from Turkey", *Archive For The Psychology Of Religion* 40/2-3 (2018), 167-170.

²⁹ Sultan Mehmood vd., "Ramadan Fasting Increases Judicial Leniency in Judges from Pakistan and India", *Toulouse School of Economics (TSE) Working Paper* No: 1393 (2023), 3.

³⁰ Steven Brooke vd., "The Friday Effect: How Communal Religious Practice Heightens Exclusionary Attitudes", *British Journal Of Political Science* 53/1 (2022), 136.

devam ettiğini bu aşamada vurgulamak önemlidir. Örneğin Selltiz vd.'ne göre³¹; likert tipi ölçekler bireyin bir nesneye yönelik yaklaşımının olumlu mu olumsuz mu olduğu konusunda bir fikir vermekte ancak bu durum birinin diğerinden ne kadar olumlu ya da olumsuz olduğu konusunda bir fikir ileri sürmek için dayanak sağlamamaktadır. Bu nedenle likert tipi ölçekler sıralama düzeyinden daha fazlası olma iddiasında değildir. Bununla beraber likert tipi ölçeğin aralıklı ölçek kriterlerini gerçekten karşılayıp karşılamadığı araştırmacının yargısına bağlı öznel bir durumdur. Nitekim gerçek bir aralık ölçeğine sahip olmasalar da belirli kategoriler arasındaki (örneğin, 3'lü, 5'li, 7'li likert tipi seçimler) farkların eşit olduğunu ileri süren liberal görüşlere (Baker-Hardy & Petrinovich, 1966; Labovitz, 1967) ve aksini savunan muhafazakâr görüşlere (Stevens, 1955; Otrien, 1979; Marcus-Roberts & Roberts, 1987) çalışmasında yer veren Knapp'a göre³²; test aşamasında ölçeğin sıralı olduğu kanaati var ise çıkarım aşamasında parametrik olmayan testlerin kullanılması kaçınılmaz olacaktır çünkü bu tür testler; dağılımdan bağımsız doğaları nedeniyle sıralı değişkenler için anlamlı olan hipotezlere daha uygun olma eğilimindedirler. Eğer ölçeğin aralıklı bir ölçek olduğu düşünülüyor/değerlendiriliyor ise parametrik teknikleri tercih etme imkânı ortaya çıkmakla beraber normallik ve/veya varyans homojenliği konusunun da göz önünde bulundurulması gerekliliği unutulmamalıdır. Hem Selltiz vd.'nin hem de Knapp'ın görüşleri doğrultusunda bu çalışmada ele alınan verilerin 4'lü ve 10'lü likert tipteki ölçek vasıtasıyla üretildiği göz önüne alındığında bu verilerin sıralama ölçme düzeyinde mi yoksa eşit aralıklı ölçüm düzeyinde mi olduğu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Sıralama düzeyinde bir ölçümden bahsedilmesi durumunda çıkarım/sınama aşamasında parametrik olmayan bir testin kullanılması, eşit aralıklı bir ölçüm düzeyinden bahsedilmesi durumunda ise normallik varsayımları göz önünde bulundurularak parametrik testler kullanılması gerekmektedir.

Sosyal bilimlerin birçok alanında aynı ya da farklı evrenlerden/gruplardan seçilen kişiler arasında sıklıkla karşılaştırmalar yapılmaktadır. Bu karşılaştırmalar için kullanılan istatistiki testler deneklerin birbirinden ayrı evrenlerden/gruplardan seçilip seçilmediğine ve verilerin normal dağılıp dağılmadığına göre değişmektedir. Örneğin aynı deneklerin farklı şartlara göre sergiledikleri davranışların ya da algılarının incelenmesi gibi deneysel yapıda ve kontrol gruplarının kullanıldığı çalışmalar bağımlı/eşleştirilmiş iki grup bağlamındaki çalışmaları oluşturuyor iken; bu çalışmada da olduğu gibi, birbirinden farklı/bağımsız deneklerin davranış, algı ya da hislerine ilişkin araştırmalar

³¹ Claire Selltiz vd., *Research Methods in Social Relations* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967), 369.

³² Thomas R. Knapp, "Treating Ordinal Scales as Interval Scales: An Attempt To Resolve the Controversy", *Nursing Research* 39/2 (1990), 122-123.

ise bağımsız/eşleştirilmemiş gruplar arasındaki farkların incelenmesine yönelik çalışmalar olarak değerlendirilmektedir. Bağımsız iki grup arasında farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin istatistikî testler uygulanırken verilerin normal dağılıp dağılmadığı temel kıstas olarak görülmeli ve buna göre uygun test seçimi yapılmalıdır. Eğer araştırmaya esas veriler normal dağılım gösteriyor ise bağımsız gruplar söz konusu olduğunda uygulanması gereken istatistikî test T-Testi iken veriler normal dağılım göstermiyor ise uygulanması gereken test ise T-Testi'nin parametrik olmayan (nonparametrik) eşdeğeri/karşılığı olarak değerlendirilen Mann-Whitney U testidir³³. Tablo 3 incelendiğinde, basıklık ve çarpıklık değerleri, varyasyon (değişim) katsayısı ve Kolmogorov-Smirnov test istatistikî açısından bu çalışmaya esas verilerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada ele alınan toplam 11 hipotez, “Mann-Whitney U” testi vasıtasıyla sınanmıştır.

2.1. Araştırma Problemi

Bu çalışmayla ilgili vurgulanması gereken ilk husus, mutluluk ve yaşam memnuniyeti kavramlarının ele alındığı düzleme ilişkindir. Bu noktada temel mesele ise mutlu olmaya ve yaşamdan memnuniyet duyma haline yüklenen mana ile ilgilidir. Tarihsel süreçte çok farklı zaviyelerden değerlendirilen mutluluk ve yaşam memnuniyeti kavramlarında temel paradigma değişimi Avrupa’da yaşanan Aydınlanma dönemiyle beraber başlamış ve bu kavramların ahlâk, erdem ve ahiret inancıyla olan sıkı ilişkilerinde kopuş başlamıştır. McMahan bu durumu “Cennetin mutluluğundan dünyanın mutluluğuna geçiş³⁴” olarak nitelendirmektedir. Dünya merkezli bu bakış açısı ise önce sanayileşme sonrasında da küreselleşmeyle birlikte evrensel bir kavrayış halini alarak mutluluk, yaşam memnuniyeti ve öznel refah gibi kavramların odağını teolojik bir zaviyeden seküler bir zaviyeye taşımıştır. Bu çalışma dayandığı verilerin niteliği itibarıyla mutluluk, yaşam memnuniyeti ve öznel refah kavramlarını seküler zaviyeden ele almaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi; kutsal zaman öncesindeki mutluluk ve yaşam doyumu düzeylerine ait ortalama değerler ile kutsal zamanın yaşandığı (bu çalışmada Ramazan ayı) dönemdeki mutluluk ve yaşam doyumu düzeylerine ait ortalama değerlerin tespiti ve değerler arasında istatistikî açıdan anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemektir.

Bu doğrultuda teorik arka plan ve literatür bölümünde vurgulandığı üzere bir kişi üzerinde kutsal zamanın etkisinin izlenebilmesi için o kişinin kutsal zamanın tabii muhatabı olması daha somut bir ifadeyle kendisini “*dindar*” olarak tanımlayan ve ilaveten “*dinin hayatında önemli olduğunu*”

---

³³ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2002), 162-171.

³⁴ Darrin M. McMahan, “From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d. 1780”, *Journal of the American Academy of Arts & Sciences* 133/2 (2004), 15.

belirten bir kişi olması gerektiği izahından varestedir. Eliade'nin belirttiği üzere modern toplumların dindar olmayan insanı için zaman, dindar insanın aksine süreksiz ve heterojen bir yapıdadır. Sevdiği bir müziği dinlemek, sevdiği birisini beklemek ya da aşık olduğunu hissetmek, çalışırkenki ya da can sıkıldığındaki anlarla kıyaslandığında dindar olmayan insanın da farklılıklar gösteren ve değişen yoğunlukları olan zaman ritimlerini yaşadığının kanıtıdır ancak dindar insan ile kıyaslandığında temel bir fark vardır. Dindar insan "kutsal" olan, kendilerinden önceki ve sonraki zamansal süre içinde hiçbir yeri olmayan, tamamen farklı bir yapıya ve kökene sahip olan ve yaratıcı tarafından kutsanmış ve belirli nitelikleri olan zaman aralıklarını deneyimlemektedir. Litürjik yapıdaki bu zamanın, bu insanüstü ve insanötesi niteliğine dindar olmayan bir adam erişemez. Dindar olmayan insana göre zamanın kırılması ve gizemi yoktur. Ona göre kişinin kendi yaşamıyla bağlantılı olan zaman mefhumu, başlangıcı ve sonu olan bir ölümlüdür³⁵. Eliade'den hareketle söylenebilir ki dindar bir insan için deneyimlediği bu kutsal zaman, yaşamının her anında başat ve kesif yapıdadır. Diğer bir ifadeyle kutsal zamanın etkileri değerlendirilirken meseleye sadece dini boyut noktasında değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan da yaklaşılması gerektiği düşünülmektedir.

2.2. Veri Kaynakları

Bu çalışmada Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey – WVS) verileri kullanılmaktadır. Dünya Değerler Araştırması (WVS) projesi, günümüzde İsveç'te kurulu bulunan aynı isimli bir dernek tarafından organize edilmekte ve sekreteryası Viyana'da, arşivi ise Madrid'de bulunmaktadır. WVS, ortalama beş yıllık dönemler halinde birçok ülkede gerçekleştirilmektedir. Dalgalar (araştırma dönemini kapsayan yıllar) halinde gerçekleştirilen bu anket çalışmalarının ilki 1981-1984 yılları arasında 11 ülkede, yedinci ve sonuncusu ise 2017-2022 arasında 64 ülkede gerçekleştirilmiştir. İlk dalga haricindeki tüm araştırmalara Türkiye'de dahil olmuştur.

Açık bir veri kaynağı olarak Dünya Değerler Araştırması, niteliği ve amaçları gereği belirli bir zaman dilimine odaklanan bir anket çalışması değildir. Tamamen rastlantısal olarak Türkiye'de 2011 senesinde idrak edilen Ramazan Ayı boyunca da saha çalışması devam etmiştir. Ankete katılanlar (denekler) öncesinde şu şekilde bilgilendirilmişlerdir:

“... Sorularımızın doğru veya yanlış cevapları yoktur. Araştırma için önemli olan, sizin kişisel ve samimi düşüncelerinizdir. Uluslararası etik kurallara bütünüyle uyularak gerçekleştirilen araştırmada, görüşülen kişilerin kimlikleri ile, kişisel veya hane düzeyindeki bilgiler hiçbir şekilde ve hiçbir kimseye açıklanmaz. Türkiye'nin de bu dünyanın en geniş kapsamlı sosyal bilim araştırmasının

³⁵ Eliade, *The Sacred & The Profane*, 70-71.

bir parçası olabilmesi için yardımlarınızı ve biraz zamanınızı rica ediyorum”³⁶ (WVS, Wave 6, 2010-2014).

Örnekleme Türkiye İstatistik Kurumu’nun katkılarıyla belirlenen ve birçok farklı temadan ve 200’ü aşkın sorudan oluşan WVS-6’nın ne Ramazan ayı öncesine denk gelen kısmında ne de Ramazan ayı içerisinde uygulanan kısmında kendisini dindar olarak tanımlayan ve dini hayatında önemli gören kişilerin mutluluk ve yaşam memnuniyeti bildirimlerine yönelik olumlu ya da olumsuz tesirinin olmayacağı açıktır.

WVS-6, Türkiye’de 30.06.2011 - 25.08.2011 arasında yaklaşık iki ayda 1605 kişi üzerinde uygulanmıştır. WVS-6’nın 06.08.2011 – 25.08.2011 arasında 213 kişiye uygulanan bölümü, Türkiye’de 01.08.2011 ile 29.08.2011 arasında idrak edilen 2011 Ramazan Ayı içerisinde gerçekleşmiştir. 2011 Ramazan Ayı’nda WVS-6’nın uygulandığı tarihlere ve anket sayılarına Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. 2011 Ramazan Ayı’nda uygulanan WVS-6 anket sayıları

Ramazan Ayı (Hicri 1432)	Miladi Takvim (2011)	Uygulanan Anket Sayısı
1 – 7 Ramazan (ilk hafta)	1 – 7 Ağustos	12
8 – 14 Ramazan (ikinci hafta)	8 – 14 Ağustos	100
15 - 21 Ramazan (üçüncü hafta)	15 – 21 Ağustos	68
22 – 29 Ramazan (dördüncü hafta)	22 – 29 Ağustos	33
Toplam	29 gün	213

Tablo 1 incelendiğinde WVS-6 kapsamında uygulanan anketlerin Ramazan ayının ikinci ve üçüncü haftasında daha fazla olmak üzere tüm Ramazan ayına yayıldığı ve bu niteliği itibarıyla kutsal zamanın tamamına ilişkin bir projeksiyon sunduğu düşünülmektedir. Kısaca WVS-6 çalışması, bu çalışmanın amacı ile örtüşen elverişli bir veri kaynağı hüviyetindedir.

³⁶ World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014.

WVS-6 verilerinin bu özelliğinin ortaya çıkarılmasına müteakip tüm WVS dalgalarına bu zaviyeden yaklaşmış ve WVS-4 ile WVS-7 çalışmalarının da Türkiye’de Ramazan ayı içerisinde uygulanan kısımlarının olduğu görülmüştür.

WVS-4’e ait saha çalışmasının Türkiye’de 01.12.2001 – 01.01.2002 arasında 3401 kişiye uygulandığı görülmüş ve 16.11.2001 – 15.12.2001 arasında idrak edilen 2001 Ramazan Ayı’nın ilk 15 günü içerisinde de belirli bir sayıda uygulanmış olabileceği düşüncesinden hareketle veriler incelenmiş ancak anketlerin uygulandığı tarihlere ulaşamamıştır³⁷.

WVS-7’ye ait saha çalışmasının ise Türkiye’de 31.03.2018-21.05.2018 arasında iki aya yakın bir sürede 2415 kişiye uygulandığı ve bu anket çalışmasının son üç gününde (19,20 ve 21 Mayıs 2018) 117 kişiye uygulanan kısmının, 16.05.2018’te başlayıp 14.06.2018’de tamamlanan 2018 Ramazan Ayı içerisinde gerçekleştiği görülmüştür. WVS-7 verilerinin; kutsal zaman diliminin sadece ilk üç gününde (%10’luk kısmında) uygulanmış olması itibarıyla kutsal zamanın etkilerinin yansıtabilecek kapsayıcılıkta olamayacağı ve bu üç gündeki toplam katılımcı sayısının (117 kişi) çalışmanın gerektirdiği ön şartlar, tasnifler ve kayıp veriler göz önünde bulundurulduğunda çok çok daha azalacağı değerlendirildiğinden çalışmaya dahil edilmemesine karar verilmiştir.

Çalışmaya dahil edilecek katılımcılar WVS-6 verileri arasından belirlenirken aşağıdaki üç soru ve bu sorulara verilen cevaplar teoriye uygun şekilde birer ön şart ya da diğer bir ifadeyle seçim kriteri/süzgeci olarak görülmüş ve sorulara altı çizili olarak vurgulanan cevapları verenler analize dahil edilmiştir. Katılımcılara ait tanımlayıcı bilgilere Tablo 2’de yer verilmiştir.

Dinin hayatınızdaki önemi nedir?³⁸

(1: Çok önemli, 2: Oldukça önemli, 3: Çok/Pek önemli değil, 4: Hiç önemli değil)

İbadethaneye gidip gitmediğinize bakmaksızın kendinizi dindar bir kişi olarak mı görürsünüz?³⁹

(1: Dindar, 2: Dindar değil, 3: Ateist)

Bir dine bağlı mısınız? (Evet ise) hangi dine?⁴⁰

(0: Hiçbir dine bağlı değil, 5: Müslüman, 8: Diğer)

³⁷ Bu kapsamda hem WVS sekreteryası hem de WVS Türkiye koordinatörü Prof. Yılmaz Esmer ile iletişime geçilmiş ancak anketlerin uygulandığı tarih bilgisinin bilgisayar ortamına aktarılmadığı anlaşılmıştır.

³⁸ WVS-6’da V9 no’lu soru.

³⁹ WVS-6’da V147 no’lu soru.

⁴⁰ WVS-6’da V144 no’lu soru.

Tablo 2: WVS-6 verilerine ait tanımlayıcı bilgiler

Değişkenler		Kutsal zaman öncesi (<i>Ramazan öncesi</i>)				Kutsal zaman (<i>Ramazan ayı</i>)			
		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın	
		Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi
Medeni Durum *	Evli	326	%64	417	%73	49	%69	51	%61
	Evli olmayan	180	%36	157	%27	22	%31	33	%39
Çalışma Durumu **	Ücretli Çalışan	239	%47	77	%13	39	%55	26	%31
	İşveren/İş Sahibi	88	%17	10	%2	9	%13	1	%1
	Çalışmayan	179	%36	487	%85	23	%32	57	%68
Yaş	18-25	112	%22	101	%18	11	%15	8	%10
	26-34	136	%27	141	%24	15	%22	18	%21
	35-44	107	%21	136	%24	17	%24	26	%31
	45-54	70	%14	99	%17	11	%15	15	%18
	55 ve üzeri	81	%16	97	%17	17	%24	17	%20
Eğitim ***	İlk öğretim	144	%28	310	%54	20	%28	37	%44
	Orta öğretim	259	%51	194	%34	29	%41	39	%46
	Yüksek öğretim	103	%21	70	%12	22	%31	8	%10
Subjektif Sosyal Statü ****	Üst sınıf	11	%2	9	%1	2	%3	4	%5
	Orta üst sınıf	127	%25	142	%25	22	%31	11	%13
	Orta alt sınıf	233	%46	262	%46	26	%37	34	%40
	İşçi, çalışan	110	%22	120	%21	19	%27	31	%37
	Alt sınıf	18	%4	33	%6	1	%1	3	%4
	Belirtmeyen	7	%1	8	%1	1	%1	1	%1

* Evli/evli olmayan tasnifi resmi olarak evli olup olmama durumuna göre oluşturulmuştur.

** Ücretli çalışan tasnifiyle; çalıştığı sektör farketmeksizin bir ücret/maaş karşılığı çalışanlar kastedilmektedir.

Çalışmayanlar tasnifi altında; emekli, ev kadını, öğrenci ve iş arayanlar yer almaktadır.

*** İlk öğretim tasnifi içinde, ilkokul ve ortaokul mezunları ile ilkokul ve ortaokul terk durumunda olanlar; orta öğretim tasnifiyle; lise ve dengi meslek okulu mezunu ve bu seviyedeki okullardan ayrılmış olanlar, yüksek öğretim tasnifine ise önlisans, lisans ve lisansüstü mezunlar ve bu okullardan ayrılanlar dahildir.

**** WVS-6 kapsamında sorulan V238 no'lu soruya (kendinizi hangi sınıfa ait görürsünüz?) verilen cevaplardan oluşturulmuştur.

WVS-6 verilerine ait Tablo 2'ye kısaca bakıldığında, Ramazan öncesi döneme ilişkin 506 erkek, 574 kadın olmak üzere toplam 1080 katılımcı verisi ile Ramazan ayına ilişkin dönemdeki 71 erkek, 84 kadın olmak üzere toplam 155 katılımcı verisinden oluştuğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle kutsal zaman öncesinde gerçekleştirilen 1392 anketten 1080'i, kutsal zaman içinde gerçekleştirilen 213 anketten 155'i bu çalışmaya dahil edilebilmiştir. Çalışma kapsamında analize

esas alınan ve Tablo 2’de yer verilen katılımcıların, yukarıda zikredilen ve ön şart olarak görülen üç adet soruya araştırma kapsamında aranan cevapları verenlerden oluştuğu unutulmamalıdır. Analize esas olacak veriler belirlendikten sonra “mutluluk” ve “yaşam düzeyini” tespit edebilmek amacıyla aşağıdaki iki soru kullanılmıştır:

Genel olarak mutlu olup olmadığınızı söyler misiniz? Şu şıklardan hangisi sizin mutluluk durumunuzu en iyi şekilde tarif ediyor?⁴¹

(1: Çok mutluyum, 2: Oldukça/Biraz mutluyum, 3: Pek mutlu değilim, 4: Hiç mutlu değilim)

Genel olarak bugünlerde hayatınızdan ne kadar memnun sunuz? Çok memnun hissediyorsanız ‘10’, hiç memnun değilseniz ‘1’ olmak üzere bir puanlama yapınız.⁴²

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Hiç memnun değilim									Çok memnunum

Bu iki soru incelendiğinde mutluluk düzeyinin tespiti için kullanılan sorunun 4’lü likert tipte bir soru olduğu ve 1 rakamı daha yüksek bir mutluluk seviyesine karşılık gelirken 4 rakamının ise daha düşük bir mutluluk seviyesini işaret ettiği, yaşam doyumunu tespit eden sorunun ise 10’lu likert tipte bir soru olduğu ve 1 rakamının daha düşük bir memnuniyet seviyesi, 10 rakamının ise daha yüksek bir memnuniyet seviyesi anlamına geldiği görülmektedir. Daha yüksek bir sayının daha yüksek düzeyde mutluluk ve yaşam memnuniyeti seviyesine karşılık gelmesi ile daha düşük sayının ise daha düşük mutluluk ve yaşam memnuniyeti seviyesine karşılık gelmesinin hem yanlış anlaşılmaları önleyeceği hem de yorum ve analiz kolaylığı sağlayacağı açıktır. Bu kapsamda Welzel (2014)’in belirttiği yeniden kodlama ve ters kodlama yöntemi⁴³ kullanılarak bu iki soruya verilen cevaplar yeniden puanlanmış ya da diğer bir ifadeyle yeniden skorlaştırılmıştır. Bu kapsamda mutluluk düzeyini⁴⁴ ve yaşam memnuniyetini⁴⁵ ölçen bu iki soru 0-100 arasında bir değer alacak şekilde yeniden kodlanmıştır.

⁴¹ WVS-6’da V10 no’lu soru.

⁴² WVS-6’da V23 no’lu soru.

⁴³ Christian Welzel, *Online Appendix to Welzel’s CUP Monograph Freedom Rising* (Cambridge: www.cambridge.org/welzel, 2014), 145.

⁴⁴ Mutluluk seviyesini ölçen soru; 1=100, 2=66, 3=33, 4=0 şeklinde ters kodlanmıştır.

⁴⁵ Yaşam memnuniyetini ölçen soru; 1=0, 2=11, 3=22, 4=33, 5=44, 6=55, 7=66, 8=77, 9=88, 10=100 şeklinde kodlanmıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

3.1. Normallik Testi Sonuçları

Tablo 3. Mutluluk ve Yaşam Memnuniyeti Verilerine Ait Normallik Testi Sonuçları

Mutluluk	N (Katılımcı)	Ortanca (Median)	Ortalama (Mean)	Standart Sapma (Standard Deviation)	Çarpıklık (Skewness)	Çarpıklık - Standart Hatası (Skewness - Std. Error)	Basıklık (Kurtosis)	Standart Hatası (Kurtosis - Std. Error)	Kolmogorov- Smirnov	Shapiro-Wilk
Kutsal zaman öncesi	1080	66	74,4463	25,44504	-0,794	0,074	0,308	0,149	0,253 (Sig. 0,000)	0,793 (Sig. 0,000)
Kutsal zaman	155	66	74,7419	27,41784	-1,032	0,195	0,73	0,387	0,260 (Sig. 0,000)	0,776 (Sig. 0,000)
Yaşam Memnuniyeti	N (Katılımcı)	Ortanca (Median)	Ortalama (Mean)	Standart Sapma (Standard Deviation)	Çarpıklık (Skewness)	Çarpıklık - Standart Hatası (Skewness - Std. Error)	Basıklık (Kurtosis)	Standart Hatası (Kurtosis - Std. Error)	Kolmogorov- Smirnov	Shapiro-Wilk
Kutsal zaman öncesi	1080	77	70,5361	22,8008	-0,919	0,074	0,795	0,149	0,164 (Sig. 0,000)	0,913 (Sig. 0,000)
Kutsal zaman	155	77	68,5161	23,36396	-0,928	0,195	0,557	0,387	0,167 (Sig. 0,000)	0,911 (Sig. 0,000)

Verinin normal dağılıp dağılmadığına ilişkin ilk olarak Kolmogorov-Smirnov testi ile Shapiro-Wilk testlerinin sonuçlarına bakılmıştır. Bu testler örneklemedeki puanları aynı ortalama ve standart sapmaya sahip normal dağılımlı bir puanlar dizisiyle karşılaştırmaktadır. Nihayetinde bu testlere ilişkin anlamlılık değerlerinin “ $p > 0.05$ ” şeklinde olması bize örnekleme ait dağılımın normal dağılımdan önemli ölçüde farklı olmadığını diğer bir ifadeyle muhtemelen normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu iki testin anlamlılık değerleri “ $p < 0,05$ ” şeklinde bir değer almışsa söz konusu dağılımın normal dağılımdan önemli ölçüde farklı olduğunu diğer bir deyişle normal dağılıma sahip olmadığını göstermektedir⁴⁶. Tablo 3 bu iki test sonuçları açısından incelendiğinde verilerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir.

İkinci olarak ise çarpıklık ve basıklık değerleri üzerinden verilerin normal dağılıp dağılmadığı incelenmiştir. Çarpıklık değerinin kendi standart hatasına bölünmesi sonucunda elde edilen değer (z değeri) $-/+ 2$ 'den küçük olması ile basıklık değerinin kendi standart hatasına bölünmesi ile elde edilen değer (z değeri) $-/+ 2$ 'den küçük olması, verilerin normal dağılım gösterdiği şeklinde yorumlanmaktadır⁴⁷. Bu açıdan Tablo 3 incelendiğinde kutsal zaman öncesine ait mutluluk verilerinin çarpıklığına ilişkin z değerinin “-10,72”, basıklığa ilişkin z değerinin “2,06” olduğu; kutsal zamandaki mutluluk verilerinin çarpıklığına ait z değerinin “-5,29”, basıklığa ilişkin z değerinin ise “1,88”

⁴⁶ Andy Field, *Discovering Statistics Using SPSS* (London: SAGE Publications Ltd. Third Edition 2009), 144.

⁴⁷ Hüner Şencan, *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 200-201.

olduğu görülmüştür. Kutsal zaman öncesindeki yaşam memnuniyeti verilerinin çarpıklığına ait z değerinin “-12,42”, basıklığa ilişkin z değerinin “5,33” olduğu; kutsal zamandaki yaşam memnuniyeti verilerinin çarpıklığına ilişkin z değerinin “-4,75”, basıklığa ilişkin z değerinin ise “1,43” olduğu görülmüştür. Çarpıklık ve basıklık değerleri açısından verilerin tamamı bir bütün olarak değerlendirildiğinde verilerin normal dağılım göstermediği görülmüştür.

Verilerin eşit aralıklı ölçüm düzeyinde olduğu kabul edilse dahi normallik varsayımları karşılanmadığından, bağımsız iki gruba ait ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı yönünde oluşturulan hipotezlerin test edilebilmesi için parametrik olmayan bir test olarak Mann Whitney U testinin kullanılmasına karar verilmiştir.

3.2. Hipotezlerin sınanması ve sonuçların yorumlanması

Tablo 4a. Kategorik Ayrım Yapılmaksızın Tüm Katılımcılar Açısından Sınanan Hipotezler

Hipotez 1	H_0	Tüm katılımcılar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Tüm katılımcılar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 4b. Hipotez 1'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
Mutluluk						
Kutsal zaman öncesi	1080	616,23	665530	66	85610	0,615
Kutsal zaman	155	630,32	97700	66		
Yaşam memnuniyeti						
Kutsal zaman öncesi	1080	621,5	671219,5	77	79920,5	0,356
Kutsal zaman	155	593,62	92010,5	77		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 4b Hipotez 1 açısından incelendiğinde p değerinin anlamlılık eşiği olan 0,05'ten büyük olduğu görülmüştür. Dolayısıyla kutsal zaman diliminin tüm katılanların mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle Hipotez 1 ait H_0 hipotezi reddedilememiştir.

Tablo 5a. Erkek/Kadın Ayrımı Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 2	H_0	Erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 3	H_0	Kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 5b. Hipotez 2 ve 3'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
Hipotez 2	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	506	287,18	145313	66	17042	0,441
		Kutsal Zaman	71	301,97	21440	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	506	288,71	146085	77	17814	0,908
		Kutsal Zaman	71	291,1	20668	77		
Hipotez 3	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	574	329,47	189118	66	24093	0,992
		Kutsal Zaman	84	329,68	27693	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	574	333,28	191301	77	21940	0,177
		Kutsal Zaman	84	303,69	25510	66		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 5b Hipotez 2 ve Hipotez 3 açısından ele alındığında hem erkekler hem de kadınlara ait p değerlerinin 0,05'ten büyük ve dolayısıyla anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Erkek ve kadın ayrımı yapılarak ele alınan örnekleme ait mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri üzerinde kutsal zaman etkisi bulunamamış, Hipotez 2 ve Hipotez 3 için H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

Tablo 6a. Kadın-Erkek ve Evli-Evli Olmayan Ayrımları Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 4	H_0	Evli erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 5	H_0	Evli kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 6	H_0	Evli olmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli olmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 7	H_0	Evli olmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli olmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 6b. Hipotez 4,5,6 ve 7'ye ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
Hipotez 4	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	326	173,4	56529	66	3228	0,025^a
		Kutsal Zaman	26	215,35	5599	100		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	326	174,85	57001	77	3700	0,274
		Kutsal Zaman	26	197,19	5127	77		
Hipotez 5	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	417	233,98	97568,5	66	10415,5	0,793
		Kutsal Zaman	51	238,77	12177,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	417	236,61	98664,5	77	9755,5	0,328
		Kutsal Zaman	51	217,28	11081,5	77		
Hipotez 6	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	180	101,66	18299	66	1951	0,902
		Kutsal Zaman	22	100,18	2204	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	180	101,49	18268,5	77	1978,5	0,995
		Kutsal Zaman	22	101,57	2234,5	77		
Hipotez 7	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	157	95,01	14916,5	66	2513,5	0,771
		Kutsal Zaman	33	97,83	3228,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	157	96,7	15181,5	66	2402,5	0,508
		Kutsal Zaman	33	89,8	2963,5	66		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

^a Z değeri: -2,238

Tablo 6b incelendiğinde “Evlü erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur” ifadesini içeren Hipotez 4, mutluluk değişkeni açısından anlamlı ($p=0,025$), yaşam memnuniyeti değişkeni açısından anlamsız ($p=0,274$) çıkmış ve bu nedenle Hipotez 4'e ait H_0 hipotezi kısmen reddedilmiş ve H_1 hipotezi ise kısmen kabul edilmiştir.

H_0 hipotezinin kısmen ya da tamamen reddedilebildiği durumlarda diğer bir ifadeyle iki dağılım arasında anlamlı bir fark olması durumunda, gözlemlenen bu etkinin boyutunun diğer araştırmalarla karşılaştırabilmeleri için standart bir ölçüye ulaşabilmek önem arz etmektedir. Ulaşılan bu standart ölçüyle beraber etki büyüklükleri hakkında yorum ve çıkarımlarda bulunulabilmektedir. Bu çalışmada da kullanılan SPSS programı bu standart ölçüyü diğer bir ifadeyle anlamlı farkın etki büyüklüğünü çıktı olarak vermemektedir. Ancak SPSS programının test istatistiklerini birer **Z** skoruna dönüştürmesi sayesinde, etki büyüklükleri ki “r” ile gösterilmektedir, kolayca hesaplanabilmektedir⁴⁸.

⁴⁸ Field, *Discovering Statistics Using SPSS*, 550.

$$\text{Etki büyüklüğünü hesaplama formülü}^{49}: r = \frac{Z}{\sqrt{n}} \quad r = \frac{-2,238}{\sqrt{352}} \quad r = 0,12$$

r : etki büyüklüğü, Z : test istatistiği, n : gözlem sayısı

Hipotez 4'te mutluluk değişkeni için 0,12 olarak hesaplanan r değeri, Cohen'in (1992) sınıflamasına göre küçük etki aralığındadır. Cohen'e göre r 'nin alacağı değer 0,10 olması durumunda küçük etki, 0,30 olması durumunda orta etki ve 0,50 olması durumunda ise büyük etki olarak değerlendirilmelidir⁵⁰.

Elde edilen r değerinin (0,12) bağımsız değişkenin (ki bu çalışmada "kutsal zaman dönemi") bağımlı değişken (mutluluk düzeyi) üzerindeki değişimin ne kadarlık bir kısmını açıkladığını göstermektedir. Sonuç olarak sınıadığımız ifade olan kutsal zamanın evli erkeklerin mutluluk düzeyleri üzerindeki etkisi küçük etki sınıflaması aralığında gerçekleşmiştir.

Hipotez 5, Hipotez 6 ve Hipotez 7 açısından Tablo 6b. incelendiğinde ise p değerlerinin 0,05'ten büyük olduğu ve anlamlı olmadığı görülmüş ve bu nedenle bu ifadelere ait H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

⁴⁹ Robert Rosenthal, *Meta-analytic procedures for social research. Applied Social Research Methods Series 6* (New Bury Park, CA: Sage Publications, 1991), 19.

⁵⁰ Jacob Cohen, "Quantitative Methods In Psychology", *Psychological Bulletin* 112/1 (1992), 157.

Tablo 7a. Kadın-Erkek ve Ücretli Çalışan-Çalışmayan Ayrımları Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 8	H_0	Ücretli çalışan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Ücretli çalışan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 9	H_0	Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 10	H_0	Çalışmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Çalışmayan erkekler mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 11	H_0	Çalışmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Çalışmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 7b. Hipotez 8,9,10 ve 11'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
<i>Hipotez 8</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	239	136,28	32570,5	66	3890,5	0,064
		Kutsal Zaman	39	159,24	6210,5	100		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	239	138,19	33027	77	4347	0,493
		Kutsal Zaman	39	147,54	5754	77		
<i>Hipotez 9</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	77	55,45	4270	66	735	0,028^a
		Kutsal Zaman	26	41,77	1086	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	77	55,36	4262,5	77	742,5	0,047^b
		Kutsal Zaman	26	42,06	1093,5	66		
<i>Hipotez 10</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	179	102,94	18426,5	66	1800,5	0,29
		Kutsal Zaman	23	90,28	2076,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	179	103,14	18461,5	66	1765,5	0,26
		Kutsal Zaman	23	88,76	2041,5	55		
<i>Hipotez 11</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	487	269,66	131322,5	66	12494,5	0,18
		Kutsal Zaman	57	296,8	16917,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	487	273,6	133245	77	13342	0,627
		Kutsal Zaman	57	263,07	14995	77		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

^a Z değeri: -2,203   ^b Z değeri: -1,99

Tablo 7b incelendiğinde ilk olarak Hipotez 9'un her iki değişken için anlamlı olduğu göze çarpmaktadır. "Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur" ifadesini içeren Hipotez 9 hem mutluluk ($p=0,028$) hem de yaşam memnuniyeti ($p=0,047$) açısından anlamlı bulunmuştur. Bu sonuçlarla Hipotez 9 için H_0 hipotezi reddedilirken H_1 hipotezi ise kabul edilmiştir.

Yukarıda zikredildiği üzere iki dağılım arasında anlamlı fark olması durumunda yorum ve çıkarımda bulunabilmesi için r değerinin hesaplanması gerekmektedir. Ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeyleri açısından r değeri aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$r = \frac{-2,203}{\sqrt{103}} \quad r = 0,22$$

0,22 olarak hesaplanan r değeri Cohen'in sınıflaması açısından 0,30'luk orta etki sınırına yakındır. Kutsal zaman dilimi ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeyleri üzerinde orta düzeye

yakın bir oranda etkilidir çıkarımı yapılabilir. Nitekim Tablo 7b.'de yer verilen sıra ortalamalarına da bakıldığında ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeylerinin kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde %25'lik bir oranda azalma gösterdiği görülmektedir. Kutsal zaman öncesinde 55,45 olan mutluluk düzeyine ait sıra ortalaması kutsal zaman diliminin girmesiyle beraber 41,77'ye gerilemiştir. Sonuç olarak ücretli çalışan kadınlar, kutsal zaman öncesine göre kutsal zaman döneminde daha az yaşam memnuniyet düzeyi bildirmişlerdir.

Ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyleri açısından r değeri ise aşağıdaki gibidir:

$$r = \frac{-1,99}{\sqrt{103}} \quad r = 0,20$$

Ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyi açısından 0,20 olarak hesaplanan r değeri Cohen'in sınıflaması açısından 0,30'luk orta etki sınırına yakındır. Kutsal zaman dilimi ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyleri üzerinde orta düzeye yakın bir oranda etkilidir çıkarımı yapılabilir. Nitekim Tablo 7b.'de yer verilen sıra ortalamalarına da bakıldığında ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyeti düzeylerinin kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde %24'lük bir oranda azalma gösterdiği görülmektedir. Kutsal zaman öncesinde 55,36 olan mutluluk düzeyine ait sıra ortalaması kutsal zaman diliminin girmesiyle beraber 42,06'ya gerilemiştir. Sonuç olarak ücretli çalışan kadınlar, kutsal zaman öncesine göre kutsal zaman döneminde daha az mutluluk düzeyleri bildirmişlerdir.

Hipotez 8, Hipotez 10 ve Hipotez 11 açısından ise p değerleri anlamlılık eşliğinin üzerinde gerçekleşmiş ve bu hipotezlere ait H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

Sonuç

Kutsal zamanın öznel refah üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu araştırma için belirli kategorik ayrımlar çerçevesinde oluşturulan 11 hipotez, test edilmiştir. *Yapılan testler öncesinde literatürün de etkisiyle beklenti*; kendisini dindar olarak tanımlayan ve ilaveten dini, hayatında önemli olarak gören kişilerin öznel refahının (mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri) kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde artması idi. Ancak sadece bir hipotezde mutluluk artışı tespit edilebilmiştir (Bkz. Hipotez 4). Özet sonuçlara Tablo 8'de yer verilmiştir.

Tablo 8. Hipotezlere Ait Test Sonuçları

Kutsal Zaman, öznel refah (mutluluk ve yaşam memnuniyeti) üzerinde etkili mi?						
Hipotezler	Mutluluk Düzeyi (Sıra Ortalaması)	İstatistikî Karar		Yaşam Memnuniyet Düzeyi (Sıra Ortalaması)	İstatistikî Karar	
		H ₀	H ₁		H ₀	H ₁
<i>Hipotez 1</i> Tüm örneklem	14 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	28 birimlik azalış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 2</i> Erkekler	14 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	3 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 3</i> Kadınlar	Değişiklik yok	Kabul	Ret	30 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 4</i> Evli erkekler	41 birimlik artış. (Anlamlı)	Ret	Kabul	23 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 5</i> Evli kadınlar	5 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	19 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 6</i> Evli olmayan erkekler	1 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	Değişmemiş	Kabul	Ret
<i>Hipotez 7</i> Evli olmayan kadınlar	2 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	7 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 8</i> Ücretli çalışan erkekler	23 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	9 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 9</i> Ücretli çalışan kadınlar	14 birimlik azalış. (Anlamlı)	Ret	Kabul	13 birimlik azalış. (Anlamlı)	Ret	Kabul
<i>Hipotez 10</i> Çalışmayan erkekler	12 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	15 birimlik azalış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 11</i> Çalışmayan kadınlar	27 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	10 birimlik azalış. (anlamlı değil)	Kabul	Ret

Evli erkeklerin kutsal zaman diliminde istatistikî açıdan anlamlı bir biçimde mutluluk artışı yaşamaları literatürle örtüşen tabii bir sonuç olarak değerlendirilmiştir (Bkz. Hipotez 4)

Bu çalışmanın en ilgi çekici ve üzerinde durulması gereken sonucu ise “ücretli çalışan kadınların” istikrarlı bir şekilde hem mutluluk hem de yaşam memnuniyeti düzeylerinde diğer bir değişle öznel refahlarında, çok da küçük olarak değerlendirilemeyecek ve istatistikî olarak da anlamlı bir biçimde azalış yaşamalarıdır (Bkz: Hipotez 9).

Ücretli çalışan kadınların hem mutluluk hem de yaşam memnuniyeti seviyelerinde kutsal zaman içinde yaşanan bu anlamlı azalış, sadece kadınların yer aldığı 5 hipoteze ait sonuçların istatistiki olarak anlamlı olmasa da vurgulanması ve en azından tartışılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu kapsamda sadece kadınların yer aldığı 5 hipoteze ait 10 testte 6 azalış 3 artış tespit edilirken, sadece erkeklerin yer aldığı hipotezlerde ise yine istatistiki olarak anlamlı olmamakla beraber 6 artış 3 azalış tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar bizi “*Ücretli çalışan kadınların öznel refahının kutsal zamanda azalmasının nedeni nedir?*”, “*Neden ücretli çalışan erkekler değil de kadınların öznel refahında azalma yaşanmıştır*” gibi sorulara cevap aramaya itmiştir.

Ramazan ayı başta oruç olmak üzere teravih namazı, fitır sadakası ve eğer oruç ibadeti yerine getirilemiyorsa fidye ödemesi gibi belirli bir ritüel içerisinde cereyan eden yapısıyla yılın diğer zamanlarından ayrılan kutsal bir zamandır. Ayrıca bu ayda yapılan tüm ibadetlerin hem daha sık bir araya gelişler hem de daha yoğun etkileşimler içinde ifa ve idrak edilmesinin doğal bir sonucu olarak daha yoğun bir şevk ve ihlasla yapıldığı bilinmekte ya da kolaylıkla gözlemlenebilmektedir.

Ramazan ayının kendine has bu niteliklerinin elbette hem aile içinde hem de toplumsal bağlamda etkilerinin olacağı açıktır. Özellikle günlük alelade işler arasında sayılabilecek öğün sayısı, öğün vakitleri, öğün içeriği, yatma-kalkma saatleri, uyku süresi, uyku kalitesi vb. hususların alışılan ve uyum sağlanan işleyişindeki değişiklikler hem aile içinde hem toplumsal mekanlarda kendisini göstermektedir. Öte yandan kendisini dindar olarak tanımlayan ve dinin hayatında önemli bir etkisi olduğunu kabul edenler, oruç ibadetinin yerine getirmeseler dahi Ramazan ayının günlük işleri ve yaşayışı değiştiren yapısının doğurduğu etkilere aile içi ve sosyal ilişkiler vasıtasıyla kısmen de olsa maruz kalmaktadırlar.

Ücretli çalışan kadınların öznel refahının kutsal zamanda azalmasının sebepleri yukarıda zikredilen günlük işlerin alışılmış ve uyum sağlanmış yapısında meydana gelen değişikliklerde aranabileceği değerlendirilmektedir. Zira Türk ailesi değişime açık karakter ve yapısına rağmen büyük ölçüde tarih ve geleneğin etrafında şekillenmektedir. Türk toplumu ise aile örgütlenmesi üzerine kurulmuş yapısıyla himaye, itaat ve sadakat gibi değerler etrafında yoğunlaşmıştır. Erkek himaye eden, kadın ise himaye edilen olarak Türk ailesinin karakteristik yapısını oluşturmaktadır⁵¹. Nitekim TÜİK

---

⁵¹ İsmail Doğan, *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 369, 2009), 204-205.

tarafından gerçekleştirilen ve Nisan-2022’de yayımlanan “Türk Aile Yapısı Araştırması 2021” başlıklı rapora göre evdeki işlerin genellikle kadınlar tarafından üstlenildiği vurgulanmaktadır. Yemek yapma, çamaşır yıkama (makineyle olsa bile), basit dikiş yapma, akşam çay servisi yapma, sofranın kurulup kaldırılması, evin günlük toplanması ve temizlenmesi, evin haftalık/aylık temizliği, çocuk bakımı, ütü yapma gibi işlerin tamamının %90’lara yaklaşan oranlarda kadınlar tarafından yapıldığı; günlük/haftalık gıda alışverişinin yapılmasının kadın-erkek arasında yaklaşık yarı yarıya paylaşıldığı, boya/badana işleri, küçük bakım/onarım işleri ile aylık faturaların ödenmesi gibi işlerde ise erkeklerin daha fazla sorumluluk aldıkları tespit edilmiştir⁵².

Aslında ev işlerindeki Türk kadının sorumluluklarına ilişkin benzer tespitler başka toplumlar açısından da yapılmaktadır. Örneğin Koreli erkekler ev işlerine haftada ortalama 12,6 saat, Amerikalı erkekler 7,8 saat ayırırken Japon erkekler sadece 2,5 saat ayırmaktadır. Ayrıca bu toplumlarda da ev işlerindeki paylaşım tıpkı Türk ailesinde olduğu gibi rastgele olmaktan hayli uzaktır. Geleneksel olarak kadınlara ait işler olarak görülen “yemek yapma”, “evi temizleme”, “çamaşır yıkama” gibi işlerin %75’ini kadınlar yapmaktadır⁵³ (Akerlof & Kranton, 2016:127).

Kutsal zaman dilimi olarak etkileri incelenen Ramazan ayı hem kişisel olarak etkileri, hem aile içi sorumluluklar açısından etkileri olmak üzere alışılmış ve uyum sağlanmış olan yılın diğer zamanına oranla günlük işleri ve dolayısıyla günlük hayatı değiştirici etkisiyle ücretli çalışan kadınlar üzerinde tabii olarak erkeklere göre çok çok daha etkili olmaktadır.

Türk kadınının işgücü piyasasına girişini etkileyen faktörlerin başında kültür, ev işleri ve çocuk bakımı da sayılmaktadır⁵⁴. Zira ücretli çalışan kadınları, yukarıdaki TÜİK araştırmasında vurgulanan ev işlerindeki yoğun sorumluluklarıyla beraber ele aldığımızda erkeklerin çok ötesinde bir sorumluluk üstlendikleri kolayca söylenebilmektedir. Ücretli çalışan kadınlar için Ramazan ayı haricinde kalan 11 ay boyunca alışlagelen sorumluluklar Ramazan ayı ile birlikte daha farklı bir hal aldığı bu durumda bu konumdaki kadınların mutluluk hislerini ve yaşam memnuniyet algılarını olumsuz etkilediği görülmektedir.

Bu çalışmanın temel sonucunu oluşturan *çalışan kadınların Ramazan ayında öznel refahlarının azalmasına* ilişkin kanıtların gelecekteki çalışmalar tarafından yeni verilerle test edilmesiyle bu bağlama ilişkin önemli bir boşluğun doldurulacağı düşünülmektedir. Zira bu çalışmanın neticesinin

⁵² Türkiye İstatistik kurumu (TÜİK), *Türk Aile Yapısı Araştırması Sayı: 45813, (2021)*.

⁵³ George A. Akerlof – Rachel E. Kranton, *Kimlik İktisadi*. çev. Can Madenci (Ankara: Efil Yayınevi, 2016), 127.

⁵⁴ Gökhan Konat – Ahmet Koncak, “Kadın Girişimciliğinin İşgücüne Katılımında Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme Kapsamında İncelenmesi: Fourier Testlerinden Kanıtlar”, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 236.

gelecekteki çalışmalarla teyit edilmesinin ve bu bağlama ilişkin bir literatürün oluşmasının; ücretli çalışan kadınların Ramazan ayındaki öznel refahlarına yönelik iyileştirici tedbirler noktasındaki muhtemel tartışmalara katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Abadi, Mehdi Zare Bahram vd. "The Effect of Islamic Fasting in Quran on Spiritual Intelligence And Happiness of Fasting Persons". *Quran Medicine* 1/3 (2012), 66-71.
- Akerlof, George A. – Kranton, Rachel E. *Kimlik İktisadı*. çev. Can Madenci. Ankara: Efil Yayınevi, 1. Basım, 2016.
- Aktaş, Erkan – Yılmaz, İlkey. "Mersin'de Ramazan Ayının Gıda Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31/2 (2012), 177-194.
- Altunışık, Remzi vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2002.
- Bialkowski, Jędrzej vd. "Fast profits: Investor sentiment and stock returns during Ramadan". *Journal of Banking & Finance* 36 (2012), 835-845.
- Brooke, Steven vd. "The Friday Effect: How Communal Religious Practice Heightens Exclusionary Attitudes". *British Journal Of Political Science* 53/1 (2022), 122-139.
- Campante, Filipe – Yanagizawa-Drott, David. "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan". *Quarterly Journal Of Economics* 130/2 (2015), 615-658.
- Cohen, Jacob. "Quantitative Methods In Psychology". *Psychological Bulletin* 112/1 (1992), 155-159.
- Diener, Ed – Seligman, Martin E. P. "Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being". *Psychological Science in the Public Interest* 5/1 (2004), 1-31.
- Diener, Ed. "Subjective Well-Being and Personality". *Advanced Personality*, ed. David F. Barone vd. 311-334. New York: Plenum Press, 1998.
- Doğan, İsmail. *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 369, 2009.
- Dölek, İlbey. "Kutsal Bir Zaman Dilimi Olarak Noel Ritüelinin Kutlama Gelenekleri "Alman Ruteryanlar Örneği"". *Turkish Studies* 9/10 (2014), 371-390.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. çev. J. W. Swat (from French to English). London: George Allen & Unwin Ltd., 1915.
- Eliade, Mircea. *The Sacred & The Profane: The Nature of Religion*. çev. W. R. Trask (from French to English). New York: Harvest Book, 1956.
- Eyerci, Cem vd. "Ramadan Effect on Prices and Production: Case of Turkey". *Statistika* 101/2 (2021), 159-186.
- F. Ali, Khawla vd. "Ramadan Fasting in Health and Disease: A Narrative Review". *Ibnosina Journal of Medicine and Biomedical Sciences* 12 (2019), 240-257.
- Field, Andy. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: SAGE Publications Ltd. Third Edition, 2009.

- Husain, Fazal. "A Seasonality in the Pakistani Equity Market: The Ramadhan Effect". *The Pakistan Development Review* 37/1 (1998), 77-81.
- Knapp, Thomas R. "Treating Ordinal Scales as Interval Scales: An Attempt To Resolve the Controversy". *Nursing Research* 39/2 (1990), 121-123.
- Konat, Gökhan – Koncak, Ahmet. "Kadın Girişimciliğinin İşgücüne Katılımında Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme Kapsamında İncelenmesi: Fourier Testlerinden Kanıtlar". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 231-255.
- Küçükşille, Engin – Özmutaf, Nezh Metin. "Is There Ramadan Effect in Turkish Stock Market?". *International Journal of Alanya Faculty of Business* 7/3 (2015), 105-110.
- Lopez-Martin, Carmen. "Ramadan effect in the cryptocurrency markets". *Review of Behavioral Finance* 14/4 (2022), 508-532.
- Maurizio, Pugno. *On the Foundations of Happiness in Economics: Reinterpreting Tibor Scitovsky*. London and New York: Routledge, 2016.
- McMahon, Darrin M. "From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d. 1780", *Journal of the American Academy of Arts & Sciences* 133/2 (2004), 5-17.
- Mehmood, Sultan vd. "Ramadan Fasting Increases Judicial Leniency in Judges from Pakistan and India". *Toulouse School of Economics (TSE) Working Paper* No: 1393 (2023), 1-51. Erişim 28 Mayıs 2023. https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/46520/1/wp_tse_1393.pdf
- Mousavi, Seyed Ali vd. "The Effects of Fasting on the Level of Happiness in the General Population of Kermanshah, Iran". *Journal of Fasting and Health* 3/1 (2015), 29-34.
- Okumuş, Ejder. "Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 121-174.
- Osberg, Lars – Sharpe, Andrew. *Comparisons of Trends in GDP and Economic Well-being – The Impact of Social Capital*. (Canada: Human Resources Development Canada and OECD, 2001), 1-66. Erişim 8 Mart 2023. <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1824740.pdf>
- Rizvi, Mohd Ahsan Kabir – Hossain, Mohammad Zakir. "Relationship Between Religious Belief and Happiness: A Systematic Literature Review". *J Relig Health* 56 (2017), 1561-1582.
- Rosenthal, Robert. *Meta-analytic procedures for social research. Applied Social Research Methods Series 6*. New Bury Park, CA: Sage Publications, 1991.
- Selltiz, Claire vd. *Research Methods in Social Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- Sharpe, Eric J. "Nathan Söderblom and the Study of Religion". *Religious Studies* 4/2 (1969), 259-274.

- Stiglitz, Joseph E. – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. (Paris: European Commission, 2009), 1-292. Erişim 28 Mart 2023. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
- Stutzer, Alois – S. Frey, Bruno. “Recent developments in the economics of happiness: A selective overview”. *Institute for the Study of Labor Discussion Papers* 7078 (2012), 1-17. Erişim 26 Nisan 2023. <https://www.iza.org/publications/dp/7078/recent-developments-in-the-economics-of-happiness-a-selective-overview>
- Şeker, Murat. “Mutluluk Ekonomisi”. *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 39 (2009), 115-140.
- Şencan, Hüner. *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1. Basım, 2005
- Türkiye İstatistik kurumu (TÜİK), *Türk Aile Yapısı Araştırması* Sayı: 45813, (2021). Erişim 3 Mayıs 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>
- Uğur, Zeynep Burcu. “Does Ramadan Affect Happiness? Evidence from Turkey”. *Archive For The Psychology Of Religion* 40/2-3 (2018), 163-175.
- Ünver, A. Süheyl. “Ramazan Medeniyeti”. *Tobum Dergisi* 30 (1967), 3-5.
- Welzel, Christian. *Online Appendix to Welzel's CUP Monograph Freedom Rising*. Cambridge www.cambridge.org/welzel, 2014. doi:10.13140/2.1.4025.7603
- World Bank (WB), GDP, Türkiye Verisi. Erişim 19 Mart 2023. <https://data.worldbank.org/country/TR>
- World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014. Erişim 17 Mart 2023. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>